Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 115 1994

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson
Lund: Ulla-Britta Lagerroth, Margareta Wirmark
Stockholm: Kjell Espmark, Ulf Boëthius, Ingemar Algulin
Umeå: Sverker R. Ek
Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Slottet, ing. A0, 752 37 UPPSALA

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av
Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* skall lämnas dels på diskett (företrädesvis i ordbehandlingsprogrammen Word för Windows, Word för DOS eller Word Perfekt), dels i form av utskrift på papper.

ISBN 91-87666-09-X
ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Reklam & Katalogtryck, Uppsala 1995

angripen av Jesper Swedberg, som hävdade sina rättstavningsprinciper i *Heders Förswar* 1719. Hiärne svarade då med *Oförgrijpelige tanckar*, som dock aldrig blev tryckt.

Författaren Urban Hiärne är väl känd genom Olof Strandbergs avhandling *Urban Hiärnes ungdom och diktning* av 1942. Naturvetenskapsmannen Hiärne har Sten Lindroth skrivit om i »Hiärne, Block och Paracelsus» i *Lychnos* 1941 och i sin Svensk lärdomshistoria. Språkvetaren Hiärne är betydligt mindre känd. Någon mer ingående undersökning har inte gjorts. Detta söker Stig Örjan Ohlsson, docent i Köpenhamn, med en avhandling om Skånes språkliga försvenskning i bagaget att råda bot för. Han gör det i en stor satsning, avsedd att leda till fyra volymer. Av dessa har den andra, en utgåva av Oförgrijpelige Tanckar och den tredje, en monografi över Språkforskaren Urban Hiärne, nu kommit ut. Den första volymen skall bli en utgåva av *Ortographia svecana* och den fjärde en presentation på engelska av Urban Hiärne.

Eftersom min recension vänder sig främst till litteraturvetare, skall jag hålla mig mest till det som har litteraturhistoriskt intresse i de båda nu utgivna böckerna. Bägge vittnar om att utgivaren äger den mångsidiga beläsenhet som är nödvändig för den som sysslar med Hiärne. Kommentaren till utgåvan ger de upplysningar man behöver, vare sig de är språkhistoriska, personhistoriska eller litterturhistoriska. Intressant och karakteristiskt för Hiärnes sammansättning av intressen är att han använder *retort* som metafor för sin skrift! Det torde han ha varit ensam om. För ord använder han metaforen mynt. Ohlsson visar att samma metafor finns hos Bacon. I själva verket är den mycket vanlig; det finns en mängd exempel från antiken och framåt. Som många av stormaktstidens män, t.ex. Stiernhielm, strävade Hiärne efter att ersätta låneord med svenska ord. Goda förslag, som dock aldrig fick anlsutning, är *sjelfdriftig* för automatisk, *nymakare* för novator, *ordawäf* för syntax. Purist kan man dock inte kalla Hiärne. Han försöker inte hitta ersättningar till ord som *flatterie* (smicker), *intimation* (kungörelse) eller *confundera* (blanda samman).

Monografien ger bilden av en på alla områden synnerligen vetgirig man, en vetgirighet som grundlades redan i barndomen. Hiärne växte upp i Nyen, hade alltså en födelseort som låg lika långt österut som Edit Södergrans. Han rörde sig i en språkblandning liknande hennes. Fadern var präst och svensktalande, men många i församlingen, som från 1648 var Nyen, var finsktalande. Köpmannaklassen dominerades av tyskar. Runtom fanns också rysk befolkning. Ohlsson menar, säkert med rätta, att det tidiga mötet med många språk blev av betydelse för Hiärnes språkintresse. Hiärne studerade i Dorpat och sedan i Strängnäs. År 1661 kom han till Uppsala universitet. Han utvecklade där, tillsammans med bröderna Columbus och andra den litterära verksamhet jag redan berört. Men han kom också i kontakt med cartesinismen och den nya vetenskap som börjat tränga in i Sverige. År 1667 besökte han mineralbrunnar i Tyskland och Holland, och sommaren 169 kom han till London, där han invaldes i Royal Society. Sedan följde vistelse i Paris.

Ohlsson redogör för de olika impulser Hiärne kan ha fått från sina resor. Hans huvudintresse rör givetvis det som utvecklade språkmannen Hiärne, men det går sällan att skilja från annat. Ett utförligt kapitel ägnas åt Royal Society, där naturvetenskapliga intressen parades med idéer om språket, inte sällan hos en och samma person. John Wilkins diskuterade frågan om engelskans lämplighet som vetenskapligt språk och John Wallis gjorde viktiga instser inom fonetiken, insatser som blev bestämmande för Hiärnes tankar. Helt kuriöst men kanske inte så främmande för vår tid med dess försök att skapa översättningsmaskiner och annat är fransmannen Cordemoys tankar om ett talande huvud. Cordemoy såg den mänskliga talapparaten som en maskin, han bestämde de olika språkljudens lägen och menade att man skulle kunna konstruera en talande maskin. Fonetiken var i centrum för intresset vid denna tid, inte minst inom retoriken. En reflex av intresset finns i Molières *Le Bourgeois Gentilhomme* (1670), där borgaren ges en lektion i fonetik, för att han skall tala som en adelsman. På sina resor och senare skaffade Hiärne sig ett ansenligt bibliotek. Det är länge känt att han ägde den kanske första Shakespeare-utgåva som hittade till Sverige.

Huvuddelen av monografien upptas av presentation av Hiärnes grammatiska och fonetiska idéer. Ohlsson framhåller hur teorimedveten Hiärne var och hur i många stycken modern han var. Han använder en kontrastiv metod för att bestämma ljuden – här hade han hjälp av sina vida språkkunskaper. Han var helt främmande för Olof Rudbecks patriotism och de märkliga etymologier den ledde till. Han var, sammanfattar Ohlsson, liberalare, smidigare och modernare än Jesper Swedberg.

Stig Örjan Ohlsson är värd stor heder och tacksamhet för att han har gjort oss förtrogna med en av våra viktiga kulturpersonligheter från stormaktstiden och hans tänkande.

Bernt Olsson

Stina Hansson: *Salongsretorik: Beata Rosenhane (1638–74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*. Skrifter utg. av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet nr 25. Göteborg 1993.

Stina Hanssons nya arbete, *Salongsretorik*, knyter an till två tidigare av hennes hand. Genom att det till inte ringa del rör brevskrivningens konst har det anknytning till *Svensk brevskrivning* från 1988. Och arbetets huvudperson., Beata Rosenhane, var dotter till den Schering Rosenhane som i Münster utarbetade *Hortus regium*, det emblematiska verk om hur ett land skall styras som Stina Hansson utgav 1978.

Beata Rosenhane har lämnat efter sig en rad övningsböcker i att skriva i olika genrer, som ger en troligen unik inblick i hur en förnäm flicka utbildades till det liv som skulle bli hennes. Hansson visar att hennes främsta lärare var fadern och dennes tyske sekreterare Georg Heinrich Ludolf. Övningarna gällde

att skriva på franska, små *discours* om olika förelagda ämnen, brev, presentationer av historiska pesoner som kunde tjäna som *exempla* och poetiska texter. Utbildningens syfte var att flickan skulle föra sig väl i salongerna och uppfylla konversationens krav. Metoden var retorisk – därav titeln »Salongsretorik» – men denna retorik var av annat slag än den pojkar utbildades i. Det gällde inte för en flicka att kunna hålla tal, inte att kunna disputera och opponera, inte att argumentera *pro et contra* utan att konversera muntligt och skriftligt.

Materialet har studerats tidigare, i uppsatsen »En svensk adelsdam på 1600-talet» av Ernst Meyer 1889. Hansson kommer genom noggranna analyser till resultat som skiljer sig ganska mycket från Meyers. Man får här en klok och kunnig demonstration av vad retorik innebar i praktiken under 1600-talet. Vi får också en inblick i vad en adelsflicka läste och lärde sig. Det har ibland diskuterats om kvinnorna verkligen läste Mme de Scudérys gigantiska romaner, som ställde stora krav på sina läsare. Beata Rosenhane var representativ för sin tid. Något säkert svar kan inte ges, därför att materialet inte bevarats så som skett i Beatas fall. Men det är troligt att hon var ganska representativ för den bildade adeln.

Som alltid är det ett nöje att läsa Stina Hansson, som skriver en god svenska utan onödig lärdomsapparat. Den här gången har vägen från första utformning till tryck kanske varit lite för snabb. De *alltså*, som ibland förekommer tätt på sidorna, borde ha decimerats. Vissa sakfel hittar man också. I en not (s. 39 not 49) identifieras »tyska prinsessan» som »en av prinsessorna av Hessen, döttrar till den blivande Karl XI:s syster». Karl XI hade ingen syster. Det är svårt att säga vem som åsyftas. Karl X Gustavs syster Eleonora Catharina var sedan 1646 gift med Friedrich av Hessen och vistades i Stockholm. Hon var 1651 troligen kvar i Sverige, då hennes man tjänstgjorde i svenska armén. Hon kan därför kallas den tyska prinsessan. Men hon hade åstadkommit en skandal genom att 1647 nedkomma med en dotter, Juliana, vars far var en fransk musiker. Det är lite svårt att tro att hon fick delta i processionen. Men hovet hade kanske överseende med skandalen. S. 44 sägs Schering Rosenhane ha rest till Thörn år 1656. Det borde stå Thorn (po. Torun), känd stad och fästning i Polen.

Med *Salongsretorik* har Stina Hansson gett ett viktigt bidrag till svensk kvinnohistoria.

Bernt Olsson

Anders Cullhed: *Solens flykt. Från barocken till Octavio Paz.* Bonniers. Stockholm 1993.

Det klagas ibland över att svenska litteraturvetare rör sig inom så snäva områden. Det är sällsynt att doktorander väljer ämnen utanför det svenska språkområdet och nästan lika sällsynt att de väljer att skriva om litteratur före 1800-talet. Och inte mycket bättre är det med deras intressen, när de fortsätter efter disputationen.

Sådana omdömen dementeras med kraft av Anders Cullhed. Han disputerade 1982 på en – utmärkt – avhandling om Lindegrens *Mannen utan väg*. Sedan dess har han vidgat sitt område både i tid och rum. Vittnesbörd om detta lämnar han i en samling av studier, som han kallat *Solens flykt*. Studierna – så vill Cullhed kalla dem och inte essäer – rör så skilda ämnen som Faulkner och Lucidor, Hermann Broch och Octavio Paz, Baudelaire och Pessoa. Cullhed påstår själv i förordet att de till synes disparata ämnena inte hålls samman av ett tema, men tidsbegreppet återkommer flera gånger, och något slags sammanhang skapas också av det man skulle kunna kalla det tidlöst barocka i litteraturen.

I den första studien, med titeln »Om Faulkner, tiden och barocklyriken», visar Cullhed vad tiden betyder för Faulkner. I flera av hans romaner finns ingen berättelse i kronologisk följd, och under hans litterära skapande döljer sig en strävan att komma från klocktiden. Med utgångspunkt i Quentins långa inre monolog i *The Sound and the Fury* resonerar Cullhed om tidsbegreppet hos Falulkner, som han ställer samman med barockens tidsmedvetande sådant det framträder hos poeter som Quevedo, Donne, Kuhlmann och vår Lucidor. Det är tankeväckande sammanställningar.

Lucidor ställs sedan själv i fokus i studien »Barockpoeten Lucidor». Det är också här tidsmedvetandet och dess uttryck som uppmärksammas. Cullhed sätter Lucidor högt som poet. Han vågar till och med påstå att han är »av europeiskt format» och om två av Lucidors gravdikter säger han att de är »de enda värdiga motstyckena till Donnes Anniversarys». Cullheds kringsyn i Europeisk litteratur gör att man vill ta sådana omdömen på allvar. Vad gäller reflexionerna över tidsbegreppets paradoxalitet kan Lucidor mäta sig med vem som helst, och det är roligt att Cullhed visat på detta. Men det kan inte förnekas att det språk Lucidor använde fortfarande hade brister.

I studien om »Den bortvände Baudelaire» betonar Cullhed något som lätt kommit att skymmas bort av allt tal om diktarens modernitet och roll som föregångare till de moderna ismerna, nämligen att Baudelaire mottog och vidareförde ett arv från romantiken. Med, tycks det mig, all rätt betonar Cullhed »sprickorna» i Baudelaires korrespondenstanke, det ironiska och ifrågasättande. Likheter med detta finner Cullhed bortom romantiken, hos barockens diktare. Helt nytt är det inte: Walter Benjamin, som kom till Baudelaire från sina studier om barockteatern, hade öga för det »barocka» hos Baudelaire, men Cullhed kan göra övertygande preciseringar både av det som påminner om barocken och det som skiljer. Själv har jag många gånger frapperats av hur mycket av barockdiktare det finns i Baudelaire, och då tänker jag inte bara på teman.

Barockpoeterna levde och skrev före subjektivitetens tid. Att söka ett personligt jag hos dem vore felaktigt. Romantiken ställde jaget i centrum. Men redan i romantiken – på olika sätt hos både Friedrich Schlegel och Novalis – fanns tankar som ledde till upplösning av jaget som lyriskt centrum och från Rimbaud till Mallarmé har diktarna följt den vägen. Sitt mest extrema uttryck får denna modernismens centraldogm hos portugisen Fernando Pessoa. Han skrev under olika namn och gjorde det så att man inte skulle förstå annat än att det rörde sig om olika författare. I »Fernando Pessoa: